

Úvahy nad knihou a jejími recenzemi

Pieter M. JUDSON

Habsburg. Geschichte eines Imperiums 1740–1918

München, C. H. Beck 2017, 667 s., ISBN 978-3-406-70653-0.

Knihy Pietera M. Judsona vyšla poprvé v anglické verzi v roce 2016¹ a v německé verzi o rok později. Dnes je přeložena do dalších jazyků. České vydání se připravuje. Portál audiobooks.com ji nabízí také jako čtenou verzi.² Od jejího vydání se objevilo velké množství (většinou pochvalných) recenzí. Pokud je mi známo, čtyři recenze vyšly také v češtině a jedna ve slovenštině. Jejich autory byli Gary Cohen, Pavel Kladiwa, Rudolf Kučera a Zuzana Kudzbelová.³ Jak už jsem naznačil, všechny českojazyčné recenze kromě jediné Judsonovu knihu přijaly pochvalně. Jediný Ivo Cerman knihu kultivovaně zkritizoval, když na závěr konstatoval, že „...knihy je čtivá a dějiny habsburské monarchie snesené na lokální úroveň jsou dobrý nápad, který je vskutku slibným východiskem pro moderní pojetí dějin celé monarchie. Zásadní vadou ovšem je, že Judson se v konstrukci poučného příběhu nenechal omezovat nepohodlnými fakty a navíc jej založil na vlastních čistě subjektivně vymyšlených pojmech, přičemž zcela ignoruje intelektuální dějiny 18. i 19. století. Cíl překonat národní rámec dějin střední Evropy kniha nesplňuje hlavně proto, že je pojata jako výklad omezený na dějiny národů a nacionalismu. Jedinou alternativou, kterou předkládá, je jakési idealizované impérium (říše), které shora ovládá „měkkou formou“ masu jednotlivců.“⁴ Recenzní rozptyl od pochvaly k odmítnutí je jistě pozoruhodný a v naší historické obci málo vídaný. Ivo Cerman se tak postavil odvážně proti většinovému názoru nejen českých a slovenských recenzentů, ale i těch zahraničních. Nezbyvá tedy než knihu důkladně přečíst a udělat si vlastní názor na problematickou záležitost.

1 Pieter M. JUDSON, *The Habsburg Empire: a new history*, The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.

2 Listen Free to Habsburg Empire: A New History by Pieter M. Judson with a Free Trial. <https://audiobooks.com/audiobook/habsburg-empire-a-new-history/317459?refId=40912&msclid=c27e933227b31f116cabf79e23072981>.

3 Recenze z pera Gary COHENA, Pavla KLADIWY a Ivo CERMANA vyšla společně v *Opera Historica*, ročník 18, 2017/1, s. 118–139; recenze Rudolfa KUČERY v *Střed. Časopis pro mezinárodní studia Střední Evropy* 19. a 20. století, 2017/2, s. 73–82; recenze Zuzany KUDZBELOVÉ v *Acta Historica Neosoliensia* 20/2017, Vol. 1, s. 90–995. Dále jen Recenze.

4 Ivo CERMAN, Recenze, s. 139.

Judsonova syntéza stejně jako monografie Jany Osterkamp Řád v rozmanitosti, která byla už přeložena do češtiny, patří k novému trendu přemýšlení o charakteru „pozdní“ habsburské monarchie.⁵ Jedná se o radikální přehodnocení jejího postavení v evropském státoprávním systému, jejího vnitřního charakteru, jejího reformního potenciálu a vůbec v otázce jejího předurčení k zániku v důsledku protichůdných požadavků nejrůznějších národních hnutí.

Existenciální otázky tohoto druhu jsou přeformulovány v Judsonově knize do jiné polohy, které jsou operaciovatelné a zodpověditelné způsobem, který se více blíží k vnímání tehdejších současníků. Znamená to také odklonit se nejen od výkladu politických dějin jako takových, což předpokládá, že čtenář je s faktografií politických dějin a mezinárodních vztahů již obeznámen, a všechny aktéry státoprávních, politických a národních hnutí snést pod jediný jmenovatel, který zní u Judsona velmi zjednodušeně „nacionalisté“. K tomu jej opravňuje tvrzení, že nacionalismus nikdy nepohltil celou společnost a že především ta venkovská zůstávala vůči jejich agitaci i nadále vlažnou, a tudíž byla velmi apolitickou, protože každodenní životní problémy ji nutily zcela jinak nahlížet na chování měšťských elit a jinojazyčných sousedů. Generální ústup od nacionálních narativů vede pak k tomu, že výklad zaplňují jiná témata především z oblasti sociálních a sociokulturních dějin a že politiku uvnitř centra nahrazují politiky periferií a politika centra vůči periferiím.

Pieter Judson už v textu, který uveřejnil v roce 2017 v Českém časopise historickém, avizoval, že nejen on se přiklání k jinému způsobu výkladu vztahu mezi říší a národy uvnitř habsburské monarchie, že habsburská monarchie nebyla výjimečnou státní existencí v Evropě a že rozpad monarchie byl důsledkem dlouhodobějších historických trendů, nežli náhlého (válečného) kolapsu. Nejen pod čarou zaznělo, že habsburská monarchie je pro zahraniční badatele historickou laboratoří, kde se dají zkoumat „charakteristické struktury“, které byly v druhé polovině 19. století vyvinuty, aby byl překonány největší problémy říše. Rovněž naznačil, že pro něho není konec roku 1918 novým začátkem, ale spíše kontinuálním pokračováním předchozího přístupu k politice a k národnostním a sociálním otázkám v nástupnických státech. Proto ani jeho syntéza nekončí rozpadem říše, jak naznačuje titul knihy, ale „imperialním“ politickým a národnostním profilem nástupnických států, které si prý ponechaly stejné instituce a praktiky vládnutí.⁶

5 Jana OSTERKAMP, *Řád v rozmanitosti. Dějiny federalismu v habsburské monarchii od doby předbřeznové do roku 1918*, Praha 2022.

6 Pieter M. JUDSON, *Neue Sichtweisen. Die Erinnerung an die Habsburgermonarchie heute*, ČČH 115, 2017, č. 2, s. 480–489.

Judsonovo „vyprávění“ o habsburské střední a středovýchodní Evropě v období od josefinských reforem je opravdu jiné, než na jaké jsme byli zvyklí a než které jsme sami produkovali. Jiné je samozřejmě už samotným výchozím zadáním, které není o rozporech mezi neustále se hledajícím státem a jeho společnostmi, ale zcela opačně o „symbióze dynamického státu se společnostmi“ či společnostmi, jak to napsal Gary Cohem ve výše zmíněné recenzi. Žádný „master narativ“ o upadajícím státu zde nenajdeme. Naopak jsou zde zdůrazňovány „vlny inovací“, diferencovaný systém správy a postupný rozvoj občanské společnosti zvláště na okrajích státu (Halič, Bukovina, Kraňsko, Dalmácie, Bosna a Hercegovina) s tím, že zvláštní důkladná pozornost je věnována uherskému „konzervativnímu“ vývoji po roce 1867. Jak si zase povšiml Gary Cohen, v tomto Judson navazuje na tezi mnoha severoamerických a západoevropských historiků, kteří v posledních desetiletích tvrdili, že „habsburský stát a nacionalistická hnutí si – navzdory svým sporům – vzájemně vycházely vstříc“⁷. Takže místo odmítání habsburského státu se zde dočteme spíše o vědomé či skryté spolupráci většiny občanů se státem, který jim poskytoval životní jistoty a budil naději na osobní a profesní vzestup.

Judsonova kniha je opravdu psána spíše jako nekončící diskuse o nových správních strukturách říše a jejich vlivu na politický, sociální a hospodářský život společnosti, přičemž nejsou zamlčovány důsledky nepovedených reforem a ani ta skutečnost, že za revoluce byly státní struktury v totální defenzivě. Toto vyprávění lze udržet v této nekonfliktní rovině jedině za cenu, že z národnostních problémů je učiněn druhotný jev, který patřil i po revoluci 1848/1849 spíše k společenskému extrému, nežli k zásadnímu vývojovému trendu. Politický nacionalismus je pro Judsona pouze produktem imperiálních struktur a místních tradic.⁸ Na každodenní život milionových mas lidu neměl prý takový vliv, jak tvrdí tradiční historiografické pojetí dějin habsburské monarchie. Proto se Judson soustředil jenom na výklad nejdůležitějších kulturně politických a sociálních procesů v habsburské monarchii a v žádném případě se nezdržuje přehledovými výklady konkrétního předrevolučního neparlamentního (absolutního) a od 60. let 19. století parlamentního politického vývoje.

Upřesňuji, že politické dějiny nejsou sice tematizovány, ale politické jevy a politická hnutí analyzovány jsou. Tyto „vynechávky“ jsou pro Judsona nutné, aby mohl naplnit jiný koncept výkladu. Kulturně sociální procesy dokladované především na „okrajích“ říše jsou pro něj rozhodující pro koncipování nového výkladové-

7 Gary COHEN, Recenze, s. 20.

8 P. M. JUDSON, *Habsburg*, s. 24.

ho rámce. Pak je opravdu možné, že takovýto výklad dějin habsburské monarchie bez mezinárodních souvislostí, politických krizí, válečných konfliktů či přírodních katastrof vyzní velmi optimisticky například tak, jak ho prezentuje na svých stránkách Judsonova domovská instituce European University Institute.

Ten pro zaniklou říši nezná kritického slova, když se dočteme: „V panoramatickém a průkopnickém přehodnocení Pieter Judson ukazuje, proč byla habsburská říše tak dlouho důležitá pro miliony Středoevropanů. Obyčejné ženy a muži navzdory jazykovým, náboženským, regionálním a historickým rozdílům pociťovali společné pouto ke „svému impériu“, zatímco byrokraté, vojáci, politici a akademici vymýšleli vynalézavá řešení problémů spojených s vládnutím druhému největšímu evropskému státu. V desetiletích před a po jejím rozpadu někteří pozorovatelé bagatelizovali habsburskou říši jako nefunkční mozaiku nepřátelských etnických skupin a anachronickou imperiální relikvii. Judson zkoumá jejich motivy a vysvětluje, jak moc se tito kritici mýlili. Tato odvážná revize odmítá fragmentované dějiny vznikajících národů a zkoumá sdílené instituce, které překlenujly rozdíly a vzdálenost, aby přinesly stabilitu a smysl zaniklé říši. Podporou nových škol, soudů a železnic spolu s vědeckým a uměleckým pokrokem se habsburští panovníci snažili ukotvit svou autoritu v kulturách a ekonomikách střední Evropy. Rostoucí životní úroveň v celé říši prohloubila legitimitu habsburské vlády, protože občané se naučili využívat administrativní aparát říše ve svůj místní prospěch. Nacionalisté rozvinuli osobité představy o kulturních rozdílech v kontextu císařských institucí, přesto si všichni nárokovali habsburský stát jako svou říši. Kreativní řízení říše při správě mnoha zemí a národů – stejně jako problémy, které nedokázala vyřešit – zanechaly trvalou stopu na svých nástupnických státech ve střední Evropě. Její ponaučení zůstávají neméně důležitá i dnes.“⁹

Až na rušivou vsuvku v poslední větě, která hovoří o nespécifikovaných nevyřešených problémech říše, máme tak před sebou revidovaný koncepční přístup, jehož výsledkem je pro mne značně idealizovaný obraz říše.

Aby takovýto výklad byl na pěti stech stranách konzistentní a přesvědčivý, musel autor používat v každé kapitole stejné metody výkladu a argumentace.¹⁰ V tomto momentě se velmi blíží k Štaifovu způsobu přemýšlení o využití historického materiálu pro potřeby syntézy. Kromě nových témat výkladu (kulturní boje, limity politických idejí, propaganda, populismus) předkládá Judson i efektivní fi-

9 P. M. JUDSON, *The Habsburg Empire : a new history*, Cambridge : The Belknap Press of Harvard University Press, 2016 – <https://hdl.handle.net/1814/40566>.

10 Jiří ŠTAIF, *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*, Praha 2020.

gury narace, jakými jsou metafory, práce z dobovými citáty či celými statistickými (Czeornigovo Neugestattung Österreichs) či etnografickými (Habsburgermonarchie in Bild und Wort) díly anebo ukázky z krásné literatury. Analytickými rozbory těchto děl přibližuje dobovou mentalitu nebo motivací vládních záměrů. Jak už bylo několikrát zmíněno, tyto analýzy se týkají především dění v okrajových provinciích říše, pro které bylo civilizační působení habsburských byrokratických struktur zásadnější.

Jestliže bylo výše zmíněnými recenzenty něco vytýkáno, omezilo se v případě Gary Cohena na kritiku vágního užívání pojmu říše (empire), neboť Judson „tím občas myslí stát i společnost“.¹¹ Pavel Kladiwa nabyl dojmu, že Judson používá pojmu impéria a imperiálních struktur jako „bojový prostředek“ proti nacionálnímu narativu a přitom by byly například pojmy „stát sociálních služeb“ nebo „společnost angažovaná na chodu státu“ či „zrod intervenčního státu“ vhodnějšími.¹² Zkrátka koncept „empire“ nepovažuje za „vhodnou centrální osu příběhu“¹³. Každopádně ale souhlasí s tezí, že vládní struktury usilovaly o adaptaci na změny, které proběhly ve společnosti.¹⁴ K potvrzení této teze však mu ale chybí stále výzkum z opačné strany. Opravdu ještě přesně nevíme, jak obyvatelstvo různého etnického a náboženského složení, popřípadě různých sociálních skupin reagovalo na tyto změny zaváděné shora.

Ivo Cernam šel ve své kritice Judsonovy syntézy ještě dále. V podstatě ji odmítl především s poukazem na to, že Judson „obchází národnostní výklad dějin i tím, že si vytváří vlastní subjektivní definice státu a národa“ a stát „si definuje způsobem, který stírá rozdíl mezi státem a společností“. Státem je u něho „takřka jakákoliv kolektivní kulturní činnost“. „Společnost“ si pak definuje jako „místo, kde se odehrává politika“ a „národ jako uměle vytvořený kolektiv“.¹⁵ Kritikou nešetří ani na Judsonovo pojetí předbřežnového Rakouska jako „zcela rozvinutého právního státu“ s poukazem na to, že teprve pozdější rakouské ústavy dotvořily právní charakter státu i mimo soukromé právo. Rovněž tak upozorňuje správně na to, že Judsonův koncept stírá rozdíly mezi porevolučním neoabsolutismem a následným konstitučním obdobím, o kterém se v podstatě nezmiňuje ani v souvislostí s ústavními garancemi občanských práv. Cernam konstatuje, že Judsonovo vyprávění

11 G. COHEN, Recenze, s. 121.

12 Pavel KLADIWA, Recenze, s. 127.

13 Tamtéž, s. 128.

14 Tamtéž, s. 129.

15 I. CERMAN, Recenze, s. 131.

o kontinuálním a úspěšném vytváření habsburského právního státu „nabývá poněkud pohádkový charakter“.¹⁶

V této souvislosti poukazuje Cerman i na Judsonovo směšování pojmu nevolnictví a poddanství a nepochopení role občanského zákoníku z roku 1811, který opravdu nic neříkal o vztahu občanů k státu. Nicméně – a tady bych se Judsonova výkladu zastal – tento zákoník přinesl do pozdně poddanské společnosti něco zcela nového a zásadního, totiž možnost vymahatelnosti práva pro všechny. Otázkou zůstává, zda by toho byl zcela průměrný občan říše vůbec schopen. K dokončení osvícenského kodifikačního projektu – tedy vytvoření souboru zákoníků, které by právně ošetřily všechny klíčové vztahy ve společnosti, včetně vztahu občanů ke státu, tedy ústavy – však opravdu až do revoluce 1848/1849 s poukazem na intelektuální nezralost většiny obyvatel říše zcela úmyslně nedošlo. Dokončení projektu právního státu v rakouských poměrech nastalo až po roce 1867 schválením nejen první neoktrojované ústavy, ale i s opožděným zavedením říšského a správního soudu, který v každodenní rutinní praxi odhaloval a napravlal nedostatky rakouského právního systému a i občansko-právní nezralost zdejších obyvatel. Tuto zásadní vývojovou linku, která by pomohla Judsonovu koncepci říšských struktur jako zásadního tvůrce občanské společnosti v habsburské monarchii dopracovat, opravdu v této syntéze také postrádám.

Lze souhlasit i s Cermanovou kritikou Judsonovy charakteristiky nástupnických států. Návaznost na rakouský právní systém zde byla opravdu veliká, ale parlamentní demokracie překračovala limity monarchistického státu v mnoha (sociálních, genderových, kulturních) ohledech. Kritické momenty těchto republikánských demokracií vidím úplně jinde než Judson. Aby tyto nové státy zajistily integritu svých území, uchýlovaly se často k popření některých ústavních práv, týkajících se národnostních menšin a užití jazyků. (Monarchie se nikdy neodvážila vyhlásit například zákon o státním jazyku.) Homogenizace státu a společnosti byla mnohdy vyšší praktickou a strategickou hodnotou než proklamované demokratické občanské a politické principy.

Recenze Rudolfa Kučery a Zuzany Kudzbelové jsou veskrze pozitivní zvláště s ohledem na ocenění klíčového konceptu Judsonovy syntézy. Nikoliv etnická rozmanitost, ale instituce a struktury, které habsburská monarchie vyprodukovala za účelem hledání kompromisů mezi nejrůznějšími národy a náboženskými a sociálními kolektivy, je to, co ji odlišovalo od ostatních evropských států a co lze s odstupem času hodnotit jako politickou inovaci, která umožnila těmto národům

16 Tamtéž, s. 134.

víceméně nerušený vývoj ve směru k dotvoření občanské společnosti. V této souvislosti Pieter Judson opravdu neopomněl ocenit emancipačně politickou roli druhé koleje veřejné správy v Předlitavsku, totiž samosprávy v kapitole *Autonomie der Stadtregierungen* (správně by mělo být *Autonomie der Gemeinden*). Judson z této skutečnosti vyvozuje ale závěr, že stále větší počet obyvatel říše se takto účastnil na politickém životě, čímž podával dennodenně prý důkaz, že tento stát považoval za svůj. Moje badatelská zkušenost říká, že se samozřejmě působením samosprávy mužská politická veřejnost zmasověla, ale mnohdy – jako v případě české obecní a okresní samosprávy – její komunální politické a symbolicky kulturní aktivity byly namířeny velmi často proti vládní politice anebo vedly „jen“ k ignoranci vládních struktur.

Rudolf Kučera, tak jako Ivo Cerman nacházejí v Judsonově textu „spíše zanedbatelné faktografické nedostatky“. Já nacházím další a nepřekvapivě pro mne se týkají především českých historických reálií, kde byl Judson odkázán na zprostředkovné informace z anglicko-jazyčných a německo-jazyčných historiografií. Zarážející je pro mne spíše ten fakt, že se objevují kompletně i v německém překladu, kde bych předpokládal pečlivější redakční práci.¹⁷ Zuzana Kudzbelová se pak vůbec nepozastavila nad Judsonovým výkladem národnostní politiky v Uhrách po roce 1867, kde se v rozmezí několika řádek protikladně píše o tom, že tzv. *lex Apponyi* nebylo „žádné účinné politické opatření v oblasti vzdělávání“, když o kousek vedle stojí věta: „Tento zákon měl katastrofální důsledky na užití menšinových jazyků ve školách“ a dodejme i všech nemaďarských kulturních institucí, pokud vůbec slovenština byla v mnoha župách Horních Uher menšinovým jazykem!¹⁸

Co říci závěrem? Pieter Judson každopádně přinesl nový koncept výkladu dějin habsburské monarchie v dlouhém 19. století. Je promyšlený, neotřelý a odpovídá přesvědčení historika „zvenčí“, že říše si zaslouží jiný výkladový narativ než doposud. Ten nacionálně laděný narativ je třeba odložit do análů dějin historiografie. Toto uvažování navazuje či je přímo součástí „revizionistického“ pohledu na pozdní habsburskou monarchii, který jedna rakouská monografie už v roce 2015

17 Kromě faktografických pochybení, které snesli ve svých recenzích Rudolf Kučera a Ivo Cerman, přidávám: Jednota ku povzbuzení průmyslu v Čechách vznikla v roce 1833 a nikoliv 1828; pražské dělnické bouře vypukly v roce 1844 a nikoliv 1845; Karel Havlíček byl spíše novinářem než lyrikem; shromáždění ve Svatováclavských lázních se nekonalo 8. 3. 1848, ale o tři dny později; zákon o zrušení poddanství a roboty nebyl přijat 9. 9. 1848, ale byl odhlasován říšským sněmem již 31. 8. a císařem sankcionován 7. 9. 1848.

18 JUDSON, *Habsburg*, s. 391.

nazvala „Habsburg neu denken“.¹⁹ I v ní hraje říše a její vládní instituce a kulturně politické struktury jinou roli než doposud. Jedná se v podstatě o civilizační roli, kterou svými reformami „obdarovala“ habsburská monarchie obzvláště národní „společnosti na okraji říše“.

Koncept Judsonovy syntézy (stejně jako jeho předchozí monografie) byl v zahraničí vlídně přijat, u nás narazil na kritický ohlas.²⁰ Pochybnosti jsou spojeny především s výkladem modernizační role habsburského státu. Jednalo se o modernizaci programovou a promyšlenou, jak v podtextu zaznívá v syntézách Pietera Judsona či Jany Osterkamp, anebo o modernizaci z donucení například pod vlivem válek a revolučních událostí? A byly opravdu všechny reformy pozitivně přijaty a anebo narazily na odpor společnosti, tak jako například školské reformy Auerpergovy liberální vlády u katolicky smýšlejícího obyvatelstva? A byla politická rozhodnutí vlády/vlád vždy činěna s ohledem na prospěch všech anebo dokonce svoji jednostranností vyvolaly vážné politické krize? A vůbec: kolik takových politických rozhodnutí se nakonec dočkalo realizace a kolik jich zhatily právě nacionální třenice, o kterých Judson nevypráví?²¹ I tyto palčivé otázky by měly být v nových syntézách verbalizovány, protože stále nejen před historiky stojí nadčasová otázka, která se objevila a ještě objeví během existence každého státu, a ta zní, jak harmonizovat vládnutí s ohledem na přání zdola a jak udržet státní struktury funkční i pod náporom nových idejí a hnutí?

Milan Hlavačka

19 *Habsburg neu denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa*. Johannes Feichtinger und Heidemarie Uhl (Hg.), Wien – Köln – Weimar 2016.

20 Na internetových stránkách: www.bing.com/search?q=Petera+M.+Judsona+Habsburg.+Geschichte+eines+Imperiums+1740+-+1918+recenze&form=ANNTH1&refig=17bc18b57256481aa0a0e6e1b88f6621 byla tato syntéza označena za „Wissenschaftsbuch des Jahres“ 2017.

21 Jana Osterkamp učinila takovou inventuru pro federalistické projekty druhé poloviny 19. století a ukazuje, že takových reformních návrhů bylo bezpočet, ale většina z nich se nerealizovala. JANA OSTERKAMP, *Řád v rozmanitosti. Dějiny federalismu v habsburské monarchii od doby předbřeznové do roku 1918*, Praha 2022.